

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Η Παναγία της Λειβαδιάς. Μια άγνωστη εκκλησία του 11ου αι.

Ιορδάνης Ε. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.956](https://doi.org/10.12681/dchae.956)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ι. Ε. (1986). Η Παναγία της Λειβαδιάς. Μια άγνωστη εκκλησία του 11ου αι. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 305–328. <https://doi.org/10.12681/dchae.956>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Παναγία της Λειβαδιάς. Μια άγνωστη εκκλησία
του 11ου αι.

Ιορδάνης ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 305-328

ΑΘΗΝΑ 1986

Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΛΕΙΒΑΔΙΑΣ

Μιά άγνωστη έκκλησία του 11ου αϊ.

Ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιᾶς ἀποτελοῦσε, μέχρι τελευταῖα, σχεδόν ἓνα αἶνιγμα γιά τήν ἱστορία τῆς μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου¹, γεγονός πού βάρυνε κάπως καί στίς γνώσεις μας γιά τήν ἱστορική γεωγραφία τῆς γύρω ἀπό τήν Κωπαΐδα περιοχῆς τῆς Βοιωτίας, στήν ἴδια χρονική περίοδο, καθώσ τό μόνο μεσοβυζαντινό μνημεῖο πού φερόταν πώσ ὑπῆρχε κάποτε σ' αὐτή τήν πόλη ὄχι μόνο δέ σωζόταν πλέον ἀλλά καί παρέμενε οὐσιαστικά ἄγνωστο πού ἀκριβῶσ θρῖσκόταν, σέ ποιό τύπο ναοῦ ἀνήκε καί ποιᾶ ἦταν ἡ συγκεκριμένη του μορφή². Ἔτσι, καί ἡ ἴδια ἡ Λειβαδιᾶ³ φαινόταν νά βγαίνει ἀπό τούς «σκοτεινοῦς χρόνους» μόνο μέ τήν καταλανική κυριαρχία, ὅταν κτίζεται τό μεσαιωνικό της κάστρο⁴, γιά νά

1. Μέρος αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἀπέτελεσε τό θέμα ἀνακοίνωσῆς μου στό Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης. Βλ. Πρόγραμμα καί Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1984, σ. 15-16.

2. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ θραυτάτη καί ἀσαφῆς σχετική ἀναφορά τῶν J. Koder - Fr. Hild, *Hellas und Thessalia*, T.I.B., Wien 1976, σ. 200. Οἱ συγγραφεῖς, ὅπως καί ἄλλοι πού ἔτυχε νά ἀσχοληθοῦν μέ ἀνασκαφές μέσα στήν πόλη πού ἔδωσαν κατάλοιπα βυζαντινῶν κτισμάτων, δέν ἐπιχείρησαν νά ἐξακριβώσουν ἂν κάτι εἶχε διασωθεῖ ἀπό τό μνημεῖο ἢ νά ἀναζητήσουν τή θέση του. Μέσα στήν πόλη, φέρονται νά ἔχουν ἐντοπισθεῖ τά ἐξῆς βυζαντινά κτίσματα: τείχος (O. Walter, *Archäol. Funde in Griechenland*, AA 1942, σ. 110-111), κτίσμα στό οἰκόπεδο Γέρου, δηλαδή στήν πλατεία Γεωργίου Α' (βλ. ἐδῶ Εἰκ. 3 καί Ἐ. Τουλοῦπα, *ΑΔ 20* (1965): *Χρονικά*, σ. 240-241, πίν. 286α-286β). Τέλος, ἔχει ἐντοπισθεῖ καί «βυζαντινό» νεκροταφεῖο, ὅπως προκύπτει ἀπό παλιά πράξη χαρακτηρισμοῦ του ὡσ διατηρητέου (ΦΕΚ 68/26-4-1921).

3. Γιά τήν ἱστορία καί τή μνημειακή τοπογραφία τῆς Λειβαδιᾶς στά μεσοβυζαντινά χρόνια δέν ὑπάρχει καμιά ἐργασία καί τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας. Γιά τήν τελευταία ὁμως περίοδό της ὑφίσταται ἐργασία τοῦ γράφοντος (Ἀρχαιοῦτες καί μνημεῖα τῆς προεπαναστατικῆς Λειβαδιᾶς), στήν ὁποία ἐντοπίζονται καί παρουσιάζονται συγκεκριμένα μνημεῖα τῆς πόλης τοῦ τέλους τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἶ. Ἡ ἐργασία αὐτή παρουσιάστηκε τό 1984 στό ΕΜΠ, στά πλαίσια τῶν μαθημάτων ἐμβάθυνσης Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς καί ἔχει ἤδη δοθεῖ γιά δημοσίευση.

4. Rubio y Lluch, *Περί τῶν καταλανικῶν φρουριῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος*, μετ. Γ. Μαυράκη, Ἀθήνα 1912, σ. 18-36, *Ant. Bon, Forteresses médiévales de la Grèce centrale*, BCH 61 (1937), εἰκ. 32-39, σ. 194-206, πίν. XVIIIB, XVIII, XXI, Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ 16* (1960), σ. 155, *ΑΔ 21* (1966): *Χρονικά*, σ. 210 καί πίν. 218-220, *ΑΔ 23* (1968): *Χρονικά*, σ. 227, Koder - Hild, ὁ.π., καί Ἰω. Σφηκόπουλος, *Μεσαιωνικά κάστρα καί πύργοι στή Ρούμελη*, Ἀθήνα 1981, σ. 41-54. Γιά τή λεγόμενη κρύπτη τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στό κάστρο, βλ. Lluch, ὁ.π., σ. 34, Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ 16* (1960), σ. 155, Koder - Hild, ὁ.π. Ἡδη, στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἶ., τό κάστρο δέ χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς Τούρκους. Βλ. J.C. Hobhouse, *A Journey through*

ἀκμάσει στήν τουρκοκρατία⁵ καί, ιδίως, στήν ὕστερη περίοδο τῆς τελευταίας⁶.

Ὅ,τι γνωρίζουμε γιά τό λεβαδειακό αὐτό μνημεῖο περιοριζόταν στό σχέδιο τῆς κύριας ὄψης ἑνός ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους τοῦ ἐσωτερικοῦ του, ἡ ἐπισήμανση τοῦ ὁποίου ἀναγόταν στή δεύτερη μόλις δεκαετία τοῦ ἑκατοντάχρονου ἤδη βίου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας ἡ τότε δράση ταυτιζόταν μέ τίς προσωπικές προσπάθειες καί ἀγῶνες τοῦ ἀνθρώπου πού τήν ἱδρυσε, τοῦ Γεωργίου Λαμπάκη, στή μνήμη τοῦ ὁποίου ἄς γίνεῖ αὐτή ἡ ἐργασία μικρή προσφορά.

Ὁ Λαμπάκης ἐπισκέπτεται τή Λειβαδιά στίς 10-11 Ὀκτωβρίου 1904⁷, κατά τή διάρκεια τῶν πολυήμερων ἐκεῖνων περιοδοειῶν του γιά τήν καταγραφή, φωτογράφηση ἢ καί διάσωση ἑνός ἐγκαταλειμμένου καί σχεδόν παραπεταμένου ὕλικου, πού θά ἀποτελέσει ἀργότερα τόν πυρήνα τοῦ Χριστιανικοῦ καί Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθήνας.

Ἡ ἀναφορά του στό ἐρειπωμένο ἤδη μνημεῖο περιορίζεται στήν ἐπεξήγηση τοῦ σχεδίου ἀποτύπωσης τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς μιᾶς πλάκας θωρακίου τέμπλου, μήκ. 0,87 καί ὕψ. 0,65 μ. (Εἰκ. 1). Πρόκειται, σημειώνει, γιά ἕνα «θωράκιον ἰ'-ια' αἰῶνος, ὄπερ εὑρομεν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῆς Παναγίας παρά τό Τροφώνιον ἐν Λεβαδείᾳ, λόγου ἄξιον διά τήν πλοκῆν τοῦ κοσμήματος⁸».

Τό δημοσιούμενο σχέδιο, πού πιθανῶς ἀποδίδει μόνο τά περιγράμματα τοῦ ἀνάγλυφου «κοσμήματος» τοῦ θωρακίου, δείχνει ἕνα ὀρθογώνιο μέ περιθώριο τριγύρω, φαρδύτερο μόνο κατά μήκος τῆς μιᾶς μακριᾶς του πλευρᾶς, προφανῶς ἐκεῖνης μέ τήν ὁποία γινόταν ἡ στερέωσή του στό στυλοβάτη. Ἡ κύρια ὄψη του εἶναι διακοσμημένη μέ τήν ἀτέρμονη κίνηση

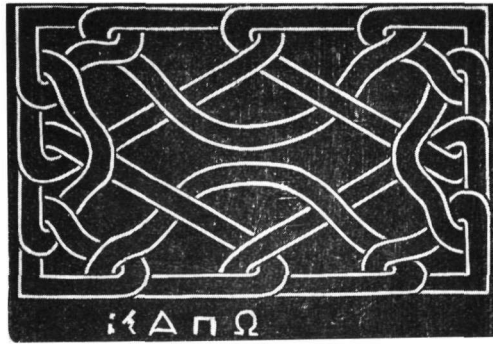
Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople during the Years 1809 and 1810, London 1813, σ. 264. Πρὸβλ. καί Simone Pomardi, Viaggio nella Grecia fatto negli anni 1804, 1805 e 1806, 1, Roma 1820, σ. 71 καί 82.

5. Ἀποστ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, Α', Θεσσαλονίκη 1961, σ. 208 καί 216, Σπ. Ἀσδραχᾶς, Ἑλληνική κοινωνία καί οἰκονομία, ΙΗ' καί ΙΘ' αἰῶνες, ἔκδ. «Ἐρμῆς», Ἀθήνα 1982, σ. 368, σημ. 19. Νέα στοιχεῖα γιά τόν πληθυσμό τῆς περιοχῆς καί τή φορολογία του παρουσίασε σέ ὀμίλια του (24-11-1983) στό ΕΜΠ ὁ λέκτορας ΕΜΠ Δημ. Καρύδης (ἀδημοσίευτη).

6. Βλ. ὕποσημ. 3. Ὅπως δείχνω σ' αὐτή τή μελέτη, ἀπό τή διασταύρωση τῶν στοιχείων πού δίνουν πολλοί ξένοι ἐπισκέπτες τῆς πόλης, ἡ Λειβαδιά εἶχε στά 1810, 1.500-1.600 σπίτια καί 10.000-11.000 κατοίκους, ἀπό τοὺς ὁποίους μόνο οἱ 800-1.000 ἦταν Τοῦρκοι.

7. ΔΧΑΕ, περ. Α' (1906), σ. 10 καί 13: «Ἐπανελθόντες ἐν Ἀθήναις, μετά μικρὰν ἀνάπαυαν, ἐξητάσαμεν τήν Λεβαδειάν (10-11 Ὀκτωβρίου)».

8. Ὁ.π., σ. 14. Δέ διευκρινίζει μέ σαφήνεια ἂν τό θωράκιο ἀνήκε στό τέμπλο τῆς ἐρειπωμένης ἐκκλησίας. Μέ ἀσάφεια εἶδαν τήν ἀναφορά αὐτή καί οἱ Koder - Hild, ὀ.π., πού δέν πρόσεξαν τό ἐπίθετο «ἀρχαῖον» τοῦ Λαμπάκη, μέ ἀποτέλεσμα ἡ δική τους καταχώριση νά εἶναι ἀκόμη ἀσαφέστερη («In der Ruine einer Marienkirche...»).

Εικ. 1. Σχέδιο αποτύπωσης μαρμάρινης πλάκας θωρακίου από τό τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας στή Λειβαδιά (Γ. Λαμπάκης).

μιᾶς ἀπλῆς, ὀρθογωνικῆς διατομῆς (:) ταινίας, πού δημιουργεῖ ἕνα μεγάλο ρόμβο καί δύο ἐφαπτόμενα στό μέσο του μεγάλα ἡμικύκλια μέ καμπυλωμένα ἄκρα, τά ὁποῖα, ὅπως καί οἱ γωνίες τοῦ ρόμβου, δένονται μέ κόμπους σ' ἕνα ὀρθογωνικό πλαίσιο πού σχηματίζεται ἀπό τήν ἴδια αὐτή ταινία.

Μία ἔρευνα στό φωτογραφικό ἀρχεῖο Λαμπάκη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἔδειξε ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτε σχετικό μέ τήν ἴδια τή Λειβαδιά⁹ καί τό ἴδιο ἄκαρπο ἀποτέλεσμα εἶχαν καί οἱ ἔρευνες στίς συλλογές ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν τοῦ ἴδιου Μουσείου¹⁰ ἀλλά καί ἐκείνων τῆς Θήβας καί τῆς Χαιρώνειας¹¹. Ἡ πιθανότερη ἐκδοχή εἶναι ὅτι, ἤδη ἀπό τήν ἐπίσκεψη Λαμπάκη ἢ λίγο ἀργότερα, τό θωράκιο μεταφέρθηκε στήν ἀρχαιολογική συλλογή τῆς Λειβαδιάς¹². Πράγματι, σέ πρωτόκολλο παραλαβῆς καί παράδοσης τῆς τελευταίας, τοῦ τέλους τοῦ 1938¹³, καταχωροῦνται καί τά ἀριθ. 35-39 ἀρχαῖα, πού φέρονται ὅλα νά εἶναι βυζαντινά, πλὴν ἑνός πού φαίνεται

9. Τά ἀρνητικά μέ ἀριθ. 2183 καί 6661 πού καταγράφονται στόν κατάλογο Λαμπάκη στήν ἐνότητα «Λεβάδεια» ἀναφέρονται στόν Ὅσιο Λουκά.

10. Εὐχαριστῶ καί ἀπό ἐδῶ τῆ Διευθύντρια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Μ. Ποταμιάνου καί τίς συνεργάτριές της γιά τή βοήθειά τους στίς ἐκεῖ ἔρευνές μου.

11. Ὁφείλω εὐχαριστίες στήν ἀρμόδια Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀ. Ἀνδρειωμένου γιά τίς διευκολύνσεις στά Μουσεία τῆς Θήβας καί τῆς Χαιρώνειας, στά ὁποῖα ὑπάρχουν ἄλλα γλυπτά καί ἀρχιτεκτονικά μέλη πού προέρχονται ἀπό τή Λειβαδιά.

12. Αὐτή συγκροτήθηκε στά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα γιά νά περιλάβει τά προερχόμενα ἀπό τήν πόλη ἀρχαῖα. Βλ. ΑΔ 7 (1891), σ. 91. Ἀπό τή σύστασή της, μέχρι καί μετά ἴσως τόν πόλεμο, ἡ συλλογή στεγάστηκε σέ διάφορα (ἐνοικιαζόμενα) οἰκήματα τῆς πόλης ἢ κτίρια δημόσιων ὑπηρεσιῶν καί φαίνεται πῶς ὑπεύθυνός της ἦταν συνήθως ὁ ἐκάστοτε διοικητής τῆς Χωροφυλακῆς Λειβαδιάς.

13. Τό πρωτόκολλο αὐτό, ἀντίγραφο τοῦ ὁποῖου ἔχω στά χέρια μου ἀπό τό προσωπικό ἀρχεῖο τοῦ πατέρα μου, ἔχει ἡμερομηνία 11-11-1938 καί ὑπογράφεται ἀπό τόν Ἐφορο Θηβῶν Δ. Χωραφᾶ καί τό Διοικητή Χωροφυλακῆς Βοιωτίας Δημ. Δρακόπουλο. Σέ σχετική ἐπεξήγηση, ἀναφέρεται ὅτι μερικά ἀπό τά ἀρχαῖα προέρχονταν ἀπό τό οἰκόπεδο Χρυσικοῦ στήν ὁδὸ Μπουφίδου, ἀπέναντι ἀπὸ τήν Κεντρική Δημόσια Βιβλιοθήκη.

πώς ἀνῆκε σέ ἄγνωστο φραγκικό ἢ καταλανικό μνημεῖο τῆς πόλης¹⁴. Ἐνάμεσα πάντως σ' αὐτά, ὑπῆρχαν καί «τμήματα βυζαντινῶν παραθύρων μικρά», καθὼς καί τὸ «ἤμισυ σχεδὸν μικροῦ βυζαντινοῦ διαχωρίσματος», πού πιθανότατα ἀνῆκαν στήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας¹⁵, ἀφοῦ, καθὼς θά δοῦμε, τὸ μνημεῖο διέθετε καί διαφράγματα στά παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου του. Δυστυχῶς, ἡ τύχη τῶν ἀρχαίων τῶν ἀριθ. 36-39 τοῦ πρωτοκόλλου αὐτοῦ¹⁶ δέ μαρτυρεῖται, ἀπό τὰ σχετικά ἔγγραφα, μετὰ τὴν ἀνοιξη τοῦ 1941¹⁷.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ παλιότερη γραπτή μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξη μᾶς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας μέσα στὴ Λειβαδιά ὀφείλεται στοὺς Spon καί Wheeler, πού ἐπισκέπτονται τὴν πόλη τὸ 1675¹⁸. Τὴν ἀναφέρουν μαζί μέ ἄλλες δύο ὡς μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερες ἐκκλησίες τῆς¹⁹, ἐνῶ μιὰ τέταρτη εἶχε καεὶ πρὶν μερικά χρόνια²⁰ καί μιὰ πέμπτη, τὸν Ἅγιο Γεώργιο, τὴ διοίκουν

14. Πρόκειται γιὰ τὸν ἀριθ. 34, πού φέρεται ὅτι εἶναι «ἐνετικὸν ὑπέρθυρον».

15. Πρόκειται γιὰ τοὺς ἀριθ. 39 καί 37, ἀντίστοιχα. Δέν ἀποκλείεται καί τὸ «ἐτίκρανον μικροῦ βυζαντινοῦ κιονίσκου» (ἀριθ. 33) νά ἀνῆκε, ἐπίσης, στοῦ ἴδιο μνημεῖο.

16. Στίς 12-11-1938, μέ πρωτόκολλο πού ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Δ. Χωραφά καί τὸν πατέρα μου, Εὐστάθιο Γ. Δημακόπουλο, καθηγητὴ (φιλόλογο) τότε στοῦ Γυμνασίου Λειβαδιάς καί ἀπὸ τὸ 1938 ἔκτακτο Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων, ἡ συλλογὴ παραδίδεται στὸν τελευταῖο. Στὴ σελίδα 3 τοῦ πρωτοκόλλου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: «Τ' ἀνωτέρω ἀντικείμενα κατεγράφησαν λεπτομερῶς ἐν τῷ καταλόγῳ πλὴν τῶν γλυπτῶν ἅτινα φέρουσιν ἐν τῷ παρόντι καταλόγῳ ἀριθμὸν 36, 37, 38 καί 39». Προφανῶς, ὁ Χωραφάς εἶχε καταγράψει τὰ ἀριθ. 1-35 ἀρχαῖα σέ κάποιον ἀναλυτικὸν κατάλογο, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν ταυτίζεται μέ κανένα ἀπὸ τὰ βιβλία καταλόγων τοῦ Μουσείου Θηβῶν, ἐνῶ δέν ὑπάρχει κατάλογος στοῦ Μουσείου τῆς Χαϊρώνειας. Τὸ περιεχόμενον τοῦ πρωτοκόλλου αὐτοῦ βλ. σέ παράρτημα τῆς μελέτης, ὑπόσημ. 3.

17. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1941, μέ τὴ στρατεύση του, ὁ πατέρας μου παρέδωσε τὴ συλλογὴ στοῦ Γυμνασιάρχου Καλότυχο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ σχετικὸ πρωτόκολλο παράδοσης καί παραλαβῆς, πλὴν τῶν ἀρχαίων 36-39, πού ἀφῆθησαν στοῦ οἶκημα ὅπου στεγάζονταν, ἐνῶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα φαίνεται πὼς μεταφέρθηκαν στοῦ Γυμνασίου τῆς πόλης. Τί ἀπέγιναν κατὰ τὴν Κατοχὴ ἢ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή μου εἶναι ἄγνωστο, καθὼς κανένα σχετικὸ στοιχεῖο, μετὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1941, δέν ἐντοπίζω στοῦ προσωπικοῦ ἀρχεῖο τοῦ πατέρα μου.

18. Ἡ περιεκτικότερη ἀναφορὰ στοὺς δύο περιηγητῆς, στὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα τοῦ καθενός, στίς δημοσιεύσεις κτλ. εἶναι τοῦ David Constantine, *Early Greek Travellers and the Greek Ideal*, Cambridge 1984, σ. 7-33.

19. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, fait aux années 1675 et 1676 par Jacob Spon et George Wheeler*, 2, Lyons 1678, σ. 85. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τίς ἐκκλησίες ὀφειλόταν στοῦν Wheeler, πού εἶχε πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὸ γιατρὸ Spon ἐνδιαφέρον γιὰ τίς προχριστιανικὲς ἀρχαιοτήτες, βλ. Constantine, ὁ.π., σ. 33. Οἱ δύο περιηγητῆς, ἐκτός ἀπὸ τὴν Παναγία, ἀναφέρουν, ὡς κυριότερες ἐκκλησίες, τὴν Ἁγία Ἄννα καί τὸν Ἅγιο Γεώργιο.

20. Spon, ὁ.π. Οἱ περιηγητῆς εἶχαν τὴν πληροφορία ὅτι ἡ καμένη αὐτὴ (λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ 1676) ἐκκλησία ἦταν ἀφιερωμένη στοῦν Ἅγιο Δημήτριον. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι ἀργότερα ἢ ἐκκλησία ξανακτίστηκε ἢ ἐπισκευάστηκε, γιὰτὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1910 ἢ τίς ἀρχές τοῦ '20 στὴ Λειβαδιά σωζόταν μιὰ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴ θέση τῆς σημερινῆς. Πράγματι, ἀπὸ τὴν ἐγγραφὴ ἀριθ. 263 στοῦν κατάλογο τοῦ Μουσείου Θηβῶν, καταχωρεῖται, τὸ «θέρος 1922», τὸ κάτω μέρος ἐνεπίγραφης στήλης, τὸ ὁποῖο προερχόταν «ἐκ φιλίας ἐκκλησιδίου Ἁγ. Δημητρίου ἀρτίως ἀνεκτισμένου».

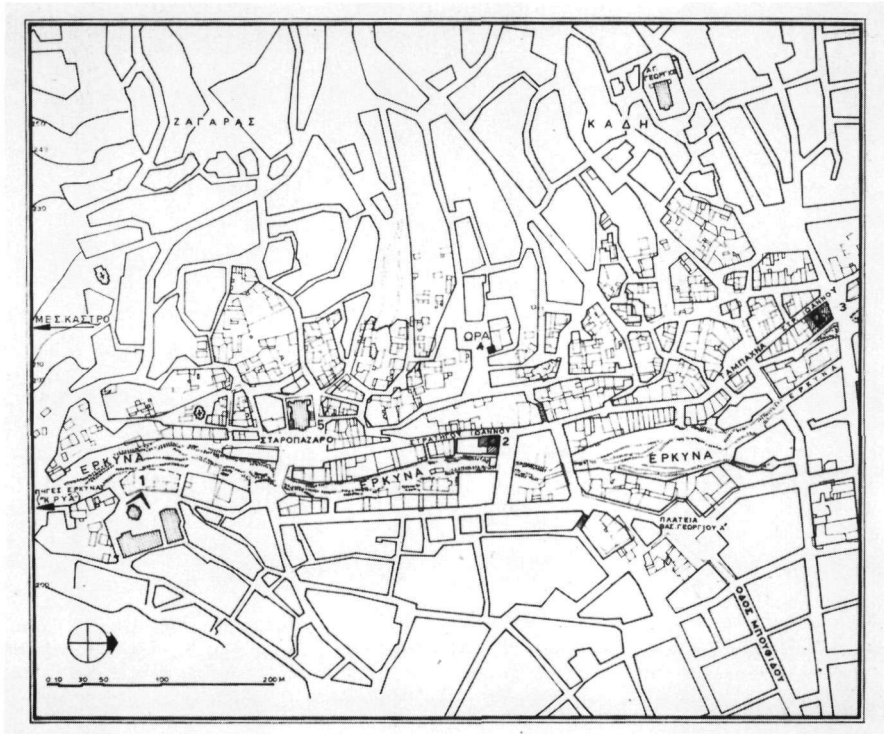

Είχ. 2. Χαρακτικό του C. Laplante από σχέδιο του Sahid, με παράσταση της κηδείας του επισκόπου Θηβών και Λεβαδείας Ἀβραμίου Ἀναγνώστου († 1858) από τήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Λειβαδιάς.

νά ἔχει μετατραπεί σέ τζαμί²¹. Γιά καμιά ὁμως ἀπ' αὐτές δέν προσδιορίζουν τήν ἀκριβή της θέση.

Ἐντελῶς ὁμως ἀπροσδόκητα, οἱ πενιχρότατες αὐτές γνώσεις μας γιά τό χαμένο μνημεῖο τῆς Λειβαδιάς αὐξάνονται κατά πολύ ἀπό τήν ἐπισήμανση καί ἀξιοποίηση πού θά ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ ἑνός πολύτιμου σχεδίου (Εἰχ. 2). Πρόκειται γιά χαρακτικό τοῦ C. Laplante, βασισμένο σέ σχέδιο ἢ σκίτσο ἑνός καλλιτέχνη πού τό ὑπογράφει μέ τό ὄνομα Sahib, πού δημοσιεύεται, μαζί μέ ἄλλες ἀπεικονίσεις περιοχῶν ἢ συγκεκριμένων μνημείων καί κτιρίων

21. Πρόκειται, ἀναμφίβολα, γιά τό τζαμί τῆς συνοικίας τοῦ Ζαγαρά, πού βρισκόταν λίγο χαμηλότερα ἀπό τό σημερινό ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Τό τζαμί διακρίνεται καλά σέ ἀποψη τῆς Λειβαδιάς (c. 1810). Βλ. Gerhart Rodenwaldt, O. M. von Stackelberg, *Der Entdecker der griechischen Landschaft*, München-Berlin 1959, εἰχ. 11. Τό συμπέρασμα αὐτό ἐπιβεβαιώνει ὁ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, 2, London 1835, σ. 129, ὁ ὁποῖος διευκρινίζει ὅτι τό τζαμί βρισκόταν «ἐπάνω σ' ἕνα λόφο κοντά στό φρούριον». Ὁ Leake, ἀναζητώντας μιά ἐπιγραφή, τή βρῖσκει νά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀνώφλι στό ἀνοιγμα εἰσόδου στό μινάρé τοῦ τζαμοῦ τοῦ Ζαγαρά, πού ἦταν (παλαιότερα) ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Εικ. 3. Ἀπόσπασμα τοῦ ἰσχύοντος σχεδίου τῆς Λειβαδιάς. 1: ἐκκλησία τῆς Παλιᾶς Παναγιάς (μέ τό βέλος κοντά στήν ἐκκλησία σημειώνεται ἡ θέση τοῦ ζωγράφου Sahib κατά τήν κηδεία τοῦ ἐπισκόπου Ἀβραμίου, τό 1858), 2: τζαμί Γαζή Ὁμέρ Μπέη, 3: τζαμί Ταμπάχνας, 4: Ὡρα (πύργος ρολογιοῦ, κτισμένος στή θέση ἀνάλογο πύργου τῆς ὕστερης τουρκοκρατίας), 5: μητροπολιτικός ναός Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (ἔχει κτιστεῖ στή θέση τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Σταροπάζαρου).

τῆς Λειβαδιάς, σέ πλούσια εἰκονογραφημένη γερμανική ἔκδοση τοῦ 1882²², στό κείμενο τῆς ὁποίας περιγράφονται καί πολλοί ἄλλοι ἑλληνικοί τόποι καί πόλεις πού εἶχε ἐπισκεφθεῖ ὁ συγγραφέας του Amand von Schweiger - Lerchenfeld, πρὸς τά τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Ὁθωνα ἢ τίς ἀρχές τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου Α' ²³. Ὁ Amand von Schweiger-Lerchenfeld ἀναφέ-

22. Amand Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, *Griechenland in Wort und Bild. Eine Schilderung des hellenischen Königsreiches*, Leipzig 1882, εἰκ. ἔναντι σ. 138.

23. Ἡ Shirley Weber, *Voyages and Travels in the Near East made during the XIX Century*, Princeton N.J. 1952, σ. 215, ἀριθ. 1196, δέν ἀναφέρει πότε ἔκανε ὁ συγγραφέας τήν περιήγησή του στό τότε ἑλληνικό κράτος. Ὅμως, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ἀναφορά τοῦ

ρεται έκτενῶς στή Λειβαδιά καί ἡ μνεία πού κάνει γιά ἓνα τζαμί τῆς τελευταίας πού εἶχε πρόχειρα μετατραπεῖ σέ ἐκκλησία, ἀναφορά πού συνοδεύεται ἀπό ἄλλο χαρακτηριστικό τοῦ C. Laplante, βοήθησε, χάρις καί στά ἀπομένοντα ἐρείπια τοῦ κτιρίου αὐτοῦ, νά ἐντοπισθεῖ τό τζαμί τῆς Ταμπάχνας (Εἰκ. 3, ἀριθ. 3) καί νά ἐκπονηθοῦν σχέδια ἀναπαράστασής του²⁴.

Ἡ Schweiger-Lerchenfeld ἐπεξηγεῖ τό σχέδιο Sahib ὡς «Eine Begräbniss in Livadhia», ἐρμηνεῖα γεγονότος πού εἶναι βέβαια αὐτονόητο μέ τήν πρώτη ματιά. Ὁ καλλιτέχνης ἀποδίδει μέ ἐνάργεια τήν κηδεῖα ἐνός ἐπίσημου προσώπου, διαπίστωση πού ὀφείλεται ὄχι τόσο στήν παρουσία πέντε κληρικῶν ἀλλά στήν ὑπαρξη μιᾶς ομάδας ἐνοπλων φουστανελοφόρων, πού προφανῶς ἀποτελοῦν τή στρατιωτική συνοδεία τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ ἀπό μιά μικρή μέν ἀλλά γοητευτική ἐκκλησία, τό ἐντυπωσιακό τῆς ὁποίας ὀδηγεῖ τελικά τή ματιά πρὸς τόν τροῦλο τῆς καί τό ὀκταγωνικό του τύμπανο. Μερικές λεπτομέρειες πού σχετίζονται μέ τήν τοπική συνήθεια νά προσφέρονται «ψυχούδια», μικρά στρογγυλά ψωμάκια, μετά τόν ἐνταφιασμό, ὀδηγοῦν στήν περιγραφὴ μιᾶς κηδεῖας στή Λειβαδιά, πού εἶχε παρακολουθήσει ὁ Γάλλος διπλωματικός Henri Belle²⁵ μεταξύ τοῦ 1875 καί τοῦ 1878²⁶, πολύ ἀργότερα δηλαδή ἀπό τήν εἰκονιζόμενη ἐδῶ κηδεῖα, καθὼς θά δοῦμε σέ λίγο.

Γιὰ τή χρονολόγηση τοῦ εἰκονιζόμενου ἀπὸ τόν Sahib γεγονότος βοήθησε ὅμως μιά σχετική ἔρευνα στά Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους²⁷. Πράγματι, ἀπό αἴτημα πού ἀπευθύνουν πρὸς τόν Ὅθωνα στίς 9 Ἰανουαρίου 1856²⁸ τρεῖς σημαντικοὶ παράγοντες τῆς πόλης, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι καί ὁ ἐπίσκοπος Θηβῶν καί Λεβαδειᾶς Ἀδράμιος²⁹, μαθαίνουμε ὅτι ἡ «Ἐλλειψις κεντρικοῦ Ναοῦ ἐν τῇ πόλει Λεβαδειᾶς, καθισταμένη ὀσημέραι ἐπαισητοτέρα, ἐπέφερε τέλος τήν ἀπόφασιν παρὰ τῶν ἀρμοδίων προσώπων τοῦ ν' ἀναπληρωθῆ

τελευταίου στό σημερινό μητροπολιτικό ναό τῆς Λειβαδιᾶς, σ. 139-140 («Die neue Hauptkirche stammt aus allerjüngster Zeit und wurde mit bedeutendem Kostenaufwande hergestellt, enttäuscht aber durch ihre Nüchternheit» (!), ἡ ἀφιξή του στήν πόλη πρέπει νά ἔγινε ὅταν εἶχε ἤδη ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐκκλησία, δηλαδή κατά τή δεκαετία τοῦ 1860.

24. Βλ. τή μελέτη, ὑπόσημ. 3.

25. Henri Belle, *Trois années en Grèce*, Paris 1881, σ. 156-157.

26. Βλ. Weber, ὁ.π., σ. 152, ἀριθ. 813.

27. Εὐχαριστῶ καί ἀπὸ δῶ τῆ Διευθύντρια τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους κ. Μ. Χαιρέτη γιὰ τή βοήθειά της κατά τήν ἔρευνά μου στό σχετικό ὕλικό.

28. Βρίσκεται στό Ἀρχεῖο Ὅθωνος, Ἐκκλησιαστικό, L, φ. 6.

29. Οἱ ἄλλοι δυὸ πού ὑπογράφουν τήν αἴτηση αὐτὴ εἶναι ὁ Φίλων Φίλωνος (1813-1895), Ἀντιπρόεδρος τῆς Βουλῆς, καί ὁ Ἀντ. Γεωργαντᾶς (1799-1884), ἀγωνιστής. Βλ. Τάκης Λάμπας, *Λειβαδιά καί Λειβαδίτες* στό Εἰκοσιένα, Ἀθήνα 1971, σ. 106-109 καί 113-123, ἀντίστοιχα.

δι' οικόδομης ὅσον οἶον μεγαλοπρεποῦς καί καταλλήλου καί ἤδη ἤρξατο αὕτη καί προβαίνει μεθ' ὅλην τήν ἐντέλειαν³⁰». Τά ἀνάκτορα, μετά ἀπό καθυστέρηση 16 μηνῶν, στέλνουν τήν αἴτηση στό Ὑπουργεῖο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ζητώντας ἀπάντηση σέ συγκεκριμένα ἐρωτήματα, προκειμένου νά ἀποφασισθεῖ ἡ αἰτούμενη οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Ὁθωνα³¹ γιά τήν ἀνέγερση τοῦ «μεγαλοπρεποῦς» ναοῦ. Ὁ ἀρμόδιος ὑπουργός Χ. Χριστόπουλος, ἀπαντώντας μετά ἀπό λίγες ἡμέρες (23-5-1857)³², ἀφοῦ ἀναφερθεῖ στίς τρεῖς ἐκκλησίες πού λειτουργοῦν στίς συνοικίες τῆς πόλης γιά νά ἐξυπηρετήσουν μόνο τίς 600 ἀπό τίς 1000 οἰκογένειες τοῦ πληθυσμοῦ τῆς³³, δίνει τίς ἐξῆς ἐνδιαφέρουσες, ἐμμέσως, καί ἐμᾶς πληροφορίες: «ὁ νῦν ἀνεγειρόμενος ναός κεῖται ἐν τῷ κέντρῳ τῆς πόλεως. ἦτο πρότερον Ντζαμί μικρᾶς ἐκτάσεως καί χωρητικότητος καί μετεποιεῖται εἰς Ἐκκλησίαν τό κατ' ἀρχάς εἰς ταύτην τήν θέσιν, καί διά τήν σμικρότητα καί διά τήν παλαιότητα κατεδαφισθείσης, γίνεται νῦν ἡ ἀνέγερσις ναοῦ μεγαλοπρεποῦς καί ἱκανοῦ νά χωρήσῃ τό ὑπόλοιπον τῶν κατοίκων τῆς πόλεως ἐνοριτῶν αὐτοῦ, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός συμποσοῦται εἰς 400 οἰκογενείας». Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιά τό σημερινό μητροπολιτικό ναό τῆς Λειβαδιᾶς, τήν ἐκκλησία τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου³⁴ (Εἰκ. 3, ἀριθ. 5), πού ἄρχισε νά κτίζεται λίγο καιρό πρῖν ὑποβληθεῖ ἡ αἴτηση πρὸς τόν Ὁθωνα γιά οἰκονομική ἐνίσχυση, δηλαδή μέσα στό 1855. Στή θέση του, λοιπόν, ὑπῆρχε τό τζαμί τοῦ Σταροπάζαρου, τό ὁποῖο, ὅπως καί τό προηγούμενο τῆς Ταμπάχνας, ἀλλά καί οἱ ἐκκλησίες, ὅπως θά φανεῖ σέ λίγο, ἔμειναν ἄθικτα ἀπό τήν πυρπόληση τῆς Λειβαδιᾶς ἀπό τοὺς Κιοσέ Μεχμέτ καί Ὁμέρ Βρυώνη (26-6-1821)³⁵ καί τίς ἄλλες καταστροφές πού ἔπαθε ἡ μέχρι τότε ἀκμαία αὐτή πόλη μέσα στό καλοκαίρι τοῦ 1821³⁶.

Οἱ παραπάνω πληροφορίες ὀδηγοῦν, ἐπίσης, στό συμπέρασμα ὅτι γιά ὅσα χρόνια μετά τό 1855 κράτησε ἡ ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς, θά

30. Ὁ.π., φ. 1γ. Οἱ τρεῖς αἰτούντες ἦταν ἐξουσιοδοτημένοι ἀπό τό δημοτικό συμβούλιο.

31. Αὐτό προκύπτει ἀπό σημείωση στό πάνω ἀριστερό τοῦ φ. 1γ τῆς αἴτησης μέ ἡμερομηνία 5 Μαΐου 1857.

32. Τό ἔγγραφο βρίσκεται στόν ἴδιο φάκελλο μέ τό προηγούμενο.

33. Φ. 1γ.

34. Σύμφωνα μέ τό ἴδιο ἔγγραφο τοῦ Χριστόπουλου (φ. 2γ) οἱ κάτοικοι τοῦ κέντρου τῆς πόλης εἶχαν συγκεντρώσει μέρος τῆς προϋπολογιζόμενης δαπάνης.

35. Σπυρ. Τρικούπης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, 6' ἐκδ., 2, Λονδίνο 1860, σ. 2-3. Ἀναλυτικότερη περιγραφή κάνει ὁ Διον. Κόκκινος, Ἡ Ἑλληνική Ἐπανάστασις, 2, Ἀθήναι 1932, σ. 39.

36. Κατά τόν Κόκκينو, ὁ.π., 3, σ. 174, ὁ Ὁδ. Ἀνδροῦτσος ἀργότερα «ἔκαυσε τά σπίτια πού εἶχαν διασωθεῖ ἔως τότε».

Εικ. 4. Χαρακτικό σχεδίου του Sim. Pomardi, που έχει γίνει από τό εσωτερικό του λαξευτού στο βράχο θαλάμου λατρευτικών δειπνών ή μυστικών ιεροπραξιών, στο χώρο του ιερού του Τροφονίου. Παριστάνεται τμήμα της κοίτης της Έρχυνας και περιοχή της πόλης κοντά στην εκκλησία της Παναγίας.

πρέπει νά χρησιμοποιούσαν κάποια άλλη, όσοδήποτε μικρή αλλά μέσα ή κοντά στό κέντρο της πόλης, προκειμένου μάλιστα για τήν τέλεση της κηδείας ενός επίσημου προσώπου. Τήν ιδιότητα όμως του τελευταίου φανερώνει μιá προσεκτική παρατήρηση του εικονιζόμενου από τόν Sahib νεκρού. Πράγματι, βλέπει κανείς ότι φέρει μίτρα. Δέν υπάρχει καμιά, πιστεύω, αμφιβολία ότι πρόκειται για τόν επίσκοπο Άβράμιο Άναγύρου (1852-1858), που πέθανε στά 1858³⁷, πριν συνεπώς προλάβει νά εγκαινιάσει τό μητροπολιτικό ναό, στόν όποιο καί θά είχε γίνει ή κηδεία του, αν τυχόν καί είχε τελειώσει νωρίτερα. Είναί φανερό ότι ό Sahib βρέθηκε ή στάλθηκε στή Λειβαδιά ακριβώς τήν ήμέρα της κηδείας του Θηδών και Λεβαδείας και, κατά συνέπεια, ή εκκλησία που περιλαμβάνεται στό σχέδιό του παριστάνε-

37. Βλ. πρώην Λήμονυ, Βασιλείου Άτέση, Έπισκοπικοί κατάλογοι της Έκκλησίας της Έλλάδος άπ' άρχης μέχρι σήμερα, Άθήναί 1975, σ. 92.

Εικ. 5. Λειβαδιά. Ἡ νότια πλευρά τῆς ἐκκλησίας τῆς Παλιᾶς Παναγίας.

ται ὅπως ἀκριβῶς ἦταν στά 1858, ἓνα κτίριο δηλαδή σῶο καί ἀκέραιο χωρίς ἴχνη ρωγμῶν ἢ ἄλλων βλαβῶν. Ἡ γενική του μορφή, σέ συνδυασμό πρὸς ὅσα προαναφέρθηκαν δέν ἀφήνει ἀμφιβολίες ὅτι τό εἰκονιζόμενο κτίριο ταυτίζεται πρὸς τόν «ἀρχαῖο ναό» τοῦ Λαμπάκη, πού βρισκόταν «παρά τό Τροφώνιον», τῆ μικρῆ αὐτῆ ἀλλά ἐντυπωσιακῆ χαράδρα, τὴν ὁποία διασχίζει ἡ Ἔρκυνα, τό ποτάμι τῆς Λειβαδιάς, πού ἔχει ἐκεῖ ἀκριβῶς καί τίς πηγές του καί ὅπου ὑπῆρχε καί τό παρόχθιο ἱερό καί ἄλσος τοῦ Τροφωνίου³⁸, τὴν περιοχὴ δηλαδή τῆς «Κρύας»³⁹, τόσο κοντινὴ ἄλλωστε στό Σταροπάζαρο καί τὴ θέση τῆς ἀνεγειρόμενης τότε ἐκκλησίας τῶν Εἰσοδίων (Εἰκ. 3). Τί εἶχε

38. Κατὰ τόν Νικ. Δ. Παπαχατζῆ, Πανσανίου Ἑλλάδος περιήγησις, 9 καί 10 (Βοιωτικά καί Φωικιά), Ἀθήνα 1981, σ. 247, σημ. 4, ὁ ναός τοῦ Τροφωνίου, τά ἄλλα μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ, καθώς καί τό ἱερό ἄλσος, θά πρέπει νά βρίσκονταν στήν ἀριστερῆ ὄχθη τῆς Ἔρκυνας, στήν περιοχὴ ὅπου ὁ μεγάλος πύργος τοῦ ὑπερκείμενου μεσαιωνικοῦ κάστρου. Τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς περιοχῆς βλ. ὁ.π., σ. 246, εἰκ. 247.

39. Ὡς «Κρύα» (ἢ εἶναι σήμερα γνωστός ὁλόκληρος ὁ χώρος τῶν πηγῶν τῆς Ἔρκυνας, πρὸς Ν. τῆς πλατείας Ἀθ. Διάκου (βλ. Εἰκ. 3). Ἡ ὄνομασία φαίνεται πὼς ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τά προεπαναστατικά χρόνια καί ὀφειλόταν στή μετατροπὴ σέ οὐσιαστικὸ τοῦ ἐπιθέτου πού

ὅμως μεσολαβήσει ἀκριβῶς, μεταξύ τοῦ 1858 καί τοῦ 1904, γιά νά μετατραπεί τό μνημεῖο σ' ἕνα ἐρείπιο, παραμένει πρὸς τό παρόν ἄγνωστο.

Ὁ ἀκριβής προσδιορισμός τῆς θέσης τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας εἶναι σχετικά εὐκολός. Πρόκειται γιά μιὰ βραχύδη πλαγιά, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τῆ δεξιὰ ὄχθη τῆς Ἐρκυνας, ὅπου καί στά προεπαναστατικά χρόνια, ὅπως δείχνει σχετικό σχέδιο τοῦ Simone Pomardi (Εἰκ. 4), ὑπῆρχαν σπίτια⁴⁰. Ἐκεῖ, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, δημιουργήθηκε ἕνα ἄνδηρο μέ τεχνητή ἐπίχωση, πού διαμόρφωσε ἔτσι ἕνα ὀριζόντιο ἐπίπεδο, μέ τῆ βοήθεια ἀναλημματικοῦ τοίχου, παράλληλου πρὸς τῆ φορά τῆς Ἐρκυνας. Στῆ θέση αὐτή, ὑπάρχει σήμερα μιὰ μικρή, νεοκλασικοῦ ὕφους ἐκκλησία, μέ ἰδιότυπη κάλυψη τοῦ κεντρικοῦ τῆς χώρου, ὅπου συναντῶνται οἱ τέσσερις κεραίες τοῦ σταυρικοῦ τῆς σχήματος (Εἰκ. 5)⁴¹, πού δημιουργεῖται χάρις ἀκριβῶς στήν ἐλαφρά προεξοχή τῶν τεσσάρων αὐτῶν κεραιῶν. Το κτίριο πρέπει νά κτίστηκε μέσα στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας, προφανῶς μετά τό 1904, εἶναι κι αὐτό ἀφιερωμένο στήν Παναγία, ὀνομάζεται δέ Παλιά Παναγιά, ὄνομα πού ὀφείλεται προφανῶς στήν ἀνάμνηση τοῦ προϋπάρχοντος μνημείου. Βέβαια, κανένα ἀπό τά σπίτια πού σχεδιάζει ὁ Sahib γύρω ἀπό τό τελευταῖο δέ σώζεται σήμερα. Ὅμως, τό ἰσχύον καί τώρα σχέδιο τῆς πόλης προβλέπει, δυτικά μέν τῆς Παλιάς Παναγίας ἕνα οἰκοδομικό τετράγωνο πού δέν εἶναι τώρα οἰκοδομημένο (μέ διακεκομμένη γραμμή στή θέση 1 τῆς Εἰκ. 3)⁴², ἐνῶ στά ἀνατολικά τῆς ἴδιας ἐκκλησίας ὑπάρχει ἕνα ἄλλο οἰκοδομικό τετράγωνο σχήματος Γ, μέ μιὰ προεξοχή δηλαδή πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς Παλιάς Παναγίας. Τό σχέδιο διατηρεῖ, γενικότερα, τήν κατάσταση πραγμάτων πού ὑπῆρχε ἀπό τόν προηγούμενο αἰῶνα καί, ἀσφαλῶς, καί τήν προεπαναστατική περίοδο, τουλάχιστον σέ μερικές περιοχές τῆς πόλης. Ἀλλά καί στό σχέδιο Sahib βλέπει κανεῖς ἕνα διώροφο σπίτι, πίσω ἀκριβῶς ἀπό τό μνημεῖο, τοῦ ὁποῖου ἕνα τμήμα προεξέχει πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ μνημείου, ὅπου μάλιστα σημειώνεται καί ἡ ὑπαρξη λάθους

δινόταν σέ μιὰ ἀπό τίς πηγές τῆς Ἐρκυνας. Βλ. Leake, ὁ.π., σ. 126 καί Παπαχατζῆς, ὁ.π., σ. 254, σημ. 1.

40. Pomardi, ὁ.π., εἰκ. ἀέναντι σ. 81, πού τιτλοφορεῖται «Camera presso l'antro di Trofonio». Ὁπωσδήποτε ἡ μαρτυρία τοῦ Pomardi ὅτι ἡ «camera conserva ancora debolissime tracce di essere stata dipinta», συνδυαζόμενη πρὸς τό συζητούμενο ἐδῶ βυζαντινὸ μνημεῖο, τόσο κοντινὸ του ἄλλωστε, ὅπως θά δοῦμε, δείχνει ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς «Κρύας» ἐξακολούθησε νά σχετίζεται μέ τῆ λατρεία πιθανῶς καί ἀπὸ τήν πρωτοβυζαντινὴν περίοδο. Βλ. καί ἀνάλογες ἐντυπώσεις τοῦ Παπαχατζῆ, ὁ.π., σ. 247, σημ. 2, ὁ ὁποῖος μάλιστα δέν εἶχε ὑπόψη του τῆ μαρτυρία τοῦ Pomardi καί ἔκρινε ἀπὸ πολὺ νεότερα μνημεῖα λατρείας πού ὑπάρχουν τώρα ἐκεῖ.

41. Δέν ὑφίσταται τρωῦλος. Στῆ θέση τοῦ βασικοῦ τετραγώνου ὑπάρχει μιὰ ἐλαφρά ὑπερύψωση τῆς στέγης, πού μόλις ξεχωρίζει ἐξωτερικά.

42. Ὑπῆρχε ὅμως παλαιότερα καί τό συγκροτούσαν σπίτια πού θρίσκονταν κάτω ἀπὸ τό σημερινὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο, στῆ δεξιὰ ὄχθη τῆς Ἐρκυνας. Γιά τῆ μορφή καί χρῆση πού εἶχε ὁ ὅλος χώρος στήν προεπαναστατικὴ περίοδο γίνεται λόγος σέ ἄλλη ἐργασία (βλ. ὑποσημ. 3).

Είκ. 6. Λειβαδιά. Μαρμάρινος κορμός κολόνας από την εκκλησία της Παναγίας, όρθια στερεωμένος στην επίχωση άνδηρου, μπροστά στη δυτική πλευρά της εκκλησίας της Παλιάς Παναγίας.

του καλλιτέχνη, πού μάταια προσπάθησε νά διορθώσει, εκ τῶν ὑστέρων, καθώς ἐμπλέκονται οἱ γραμμές τοῦ τελευταίου μέ τμήματα τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας. Ἔχουμε, λοιπόν, ἔτσι καί μιᾶ ἀκόμη ἐπιβεβαίωση τῆς ἀκριβοῦς θέσης στήν ὁποία βρισκόταν τό μεσοβυζαντινό μας μνημεῖο.

Πρόσθετες ὅμως μαρτυρίες γιά τόν ἐντοπισμό αὐτό μᾶς δίνει καί ἡ ὑφιστάμενη σήμερα Παλιά Παναγιά. Πράγματι, στό κατώτερο τμήμα ὅλων τῶν τοίχων τοῦ κτιρίου, πλὴν ἐκείνων τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ θραύσματα πλίνθων ἀπό τά ἐρείπια τῆς Παναγίας, ἐνῶ στό δίλοβο παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς του (Είκ. 6), τό πώρινο πλαίσιο του περιβάλλεται ἀπό ἀκανόνιστους λίθους, στούς ὁποίους ὅμως παρεμβάλλονται καί μερικά τοῦδλα, στήν προσπάθεια νά δημιουργηθεῖ μιᾶ ἀνακουφιστική ζώνη πάνω ἀπό τά δυό τοξωτά ἀνώφλια τῶν λοβῶν του. Προφανῶς, ἔχουμε καί πάλι χρήση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ μεσοβυζαντινοῦ μνημείου. Τέλος, στό ἴδιο τό ἄνδηρο, μπροστά ἀκριβῶς ἀπό τή δυτική πλευρά τῆς σημερινῆς ἐκκλησίας, ἐξέχει, σέ ὕψος 1,10 μ. πάνω ἀπό τό χῶμα, μονόλιθος κορμός (Είκ. 6), κυκλικῆς διατομῆς, μέ ἐλαφρά μείωση καί ἐπάνω διάμετρο 0,275 μ., στοιχεῖα πού ἐπιτρέπουν τήν ταύτισή του μέ μιᾶ ἀπό τίς κολόνες στήριξης

του τρούλου του αρχικού κτιρίου, δεδομένου ότι το τελευταίο, όπως προκύπτει από το σχέδιο του Sahib αλλά και το θωράκιο που δημοσίευσε ο Λαμπάκης, ήταν μικρών διαστάσεων.

Στό σχέδιό του ο Sahib δείχνει, προοπτικά, τη δυτική και τη βόρεια πλευρά του ναού. Από την πρώτη, που ήταν στραμμένη προς την κοίτη της Έρκυνας, σχεδιάζεται με σαφήνεια η πρόσοψη της δυτικής κεραίας, καθώς και εκείνη του βορειοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος. Περιέργως, δέ διακρίνεται, όπως θά έπρεπε να συμβαίνει από τη θέση στην οποία φαίνεται πως στεκόταν ο καλλιτέχνης, η όψη του νοτιοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος. Αυτό θά μπορούσε να σημαίνει είτε μία σχεδιαστική παράλειψη είτε κάποια καταστροφή του τελευταίου πριν από το 1858. Και τούτο γιατί, κατά τά άλλα, το μνημείο φαίνεται να είχε ένα ορθογωνισμένο περιγράμμα, να ανήκε δηλαδή στον τύπο του έγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο ναού και όχι σ' εκείνον των ελεύθερων σταυρών. Αυτό φαίνεται καθαρά από την εϋθυγραμμία της μονόριχτης στέγης του βορειοδυτικού γωνιαίου διαμερίσματος του και της δίριχτης στέγης της βόρειας κεραίας (Εικ. 2) αλλά και την από Ν. προς Β. κλίση της μονόριχτης στέγης του βορειοδυτικού γωνιακού διαμερίσματος⁴³.

Τό κτίριο θά πρέπει να ανήκε στον απλό τύπο του δικιόνιου (περισσότερο) ή τετρακιόνιου σταυροειδούς έγγεγραμμένου με τρούλο ναού και όχι στο σύνθετο. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, ή βόρεια πλευρά του, που περιλαμβάνεται στο σχέδιο του Sahib μαζί με τη δυτική, θά πρέπει να ήταν επιμηκέστερη από τη δυτική και μάλιστα κατά μήκος της ανατολικής κεραίας του σταυρού της κάτοψης (και των στεγών). Όμως, στο ύπόψη σχέδιο ή τελευταία αυτή (δίριχτη) στέγη δέ φαίνεται καθόλου, ώστε να μην μπορεί κανείς να έχει μία τέτοια (προοπτική) σύγκριση μεγεθών. Όμως, τό γενικό μέγεθος του μνημείου είναι τόσο μικρό, ώστε να πρέπει κανείς να αποκλείσει την υιοθέτηση του σύνθετου τύπου.

Αν, λοιπόν, ή Παναγία ήταν μία δικιόνια σταυροειδής εκκλησία (τύπος ναού με αρκετή διάδοση στον έλλαδικό χώρο) και είχε πεσσούς αντί γιά κίονες στο μεσαίο τμήμα του τέμπλου της, όποτε τό έπιστύλιό του στερεωνόταν και στους εκατέρωθεν πεσσούς, πρέπει να υποθέσουμε ότι σ' αυτό ύπήρχαν μόνο δυό πλάκες θωρακίων και, ανάμεσά τους, τό άνοιγμα της ώραιας πύλης με εκατέρωθεν κιονίσκους.

Στή βόρεια, τώρα, πλευρά τό μνημείο βρισκόταν σε έπαφή με ισόγειο κτίσμα, στεγασμένο με δίριχτη στέγη, που φαίνεται έτσι σαν να ήταν μία

43. Όπως συμβαίνει, κατά κανόνα, στους έγγεγραμμένους σταυροειδείς. Παράδειγμα οί "Άγιοι Θεόδωροι, ή Καπνικαρέα, ή Γοργοεπήκοος και ή Μεταμόρφωση του Σωτήρος (πριν από την προς Δ. επέκτασή της) στην Άθήνα.

πολύ μεταγενέστερη επέκταση της βόρειας πλευράς της εκκλησίας. Όπως-δήποτε, η σύγχυση τῶν γραμμῶν τῆς προσθήκης αὐτῆς μέ ἐκεῖνες τοῦ διώροφου σπιτιοῦ τῆς ἀνατολικῆς περιοχῆς τοῦ μνημείου εἶναι τέτοια πού νά μήν ἐπιτρέπει κάποιον ἀσφαλέςτερον συμπέρασμα⁴⁴. Ἀπροσδιόριστος ὅμως εἶναι καί ὁ προορισμός ἑνός χαμηλοῦ καί προσκολλημένου στή βόρεια πλευρά τῆς ἐκκλησίας κτίσματος ὀρθογωνικῆς διατομῆς καί μέ ἀνεξάρτητη σαμαρωτή στέγη, πού ἔχει μάλιστα καί ἕνα δίλοβο παράθυρο. Τό μικρό του ὕψος τό κάνει νά μοιάζει μέ ὑπαίθριο προσκνητᾶρι, ἐντύπωση ὅμως πού ἀποκλείει ἡ παρουσία τοῦ δίλοβου ἀνοίγματος. Ἔτσι παραμένει τελικά ἀνερμήνευτο⁴⁵.

Τό μεσαῖο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευράς ἢ μάλλον ὁ τοῖχος τοῦ παραπάνω τμήματος ὑψώνεται πάνω ἀπό τή στάθμη τῆς ἀντίστοιχης δίριχτης στέγης καί ἔχει τή μορφή σαμαρωτῆς κορυφωσης, καλυμμένης μέ πέτρινες μᾶλλον πλάκες παρά μέ κεραμίδια. Πάνω σ' αὐτή βρίσκεται ἕνα ἐπίπεδο κωδωνοστάσιο, πού δέ φαίνεται νά εἶναι σύγχρονο μέ τό ἀρχικό κτίριο, ἔχει δέ ἕνα τρίλοβο ἀνοίγμα, μέ ψηλότερο καί φαρδύτερο τό μεσαῖο λοβό. Καί τά τρία τόξα τοῦ ἀνοίγματος εἶναι κτισμένα μέ τοῦβλα, ἀλλά δέν εἶναι σαφές ἂν ὑπάρχουν κτιστοί μέ τοῦβλα πεσίσκοι ἢ μαρμάρινοι ἀμφικιονίσκοι ἀνάμεσά τους⁴⁶. Ἡ στέγη του εἶναι καί πάλι δίριχτη καί προεξέχει ἐλαφρά. Στήν ἴδια ὄψη ὑπάρχει καί τό θύρωμα τῆς εἰσόδου, πού εἶναι τοξωτό, μέ πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία τριγύρω στό τόξο του. Ὅμως, τό ἀνοίγμα τοῦ ἴδιου τοῦ τόξου φράσσεται μέ ἕνα τύμπανο εἴτε πέτρινο (μαρμάρινο;) εἴτε κτιστό μέ τοῦβλα (:), ἔτσι ὥστε νά ἀφήνεται τελικά ἕνα ὀρθογωνικό ἀνοίγμα εἰσόδου στήν ἐκκλησία. Ὁλόκληρη ἡ δυτική πλευρά φαίνεται νά εἶναι ἐπιχειρημένη, ἐνῶ δέ συμβαίνει τό ἴδιο μέ τό βόρειο τοῖχο τῆς δυτικῆς κεραίας, ὁ ὁποῖος φαίνεται νά εἶναι κτισμένος μέ κάπως ἐπιμήκεις λαξευτούς λίθους καί τήν παρεμβολή πλίνθων στούς ἄρμούς, ἔτσι ὥστε νά συμπεραίνεται ἕνα τυπικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Ἀσαφέστερα σχεδιάζεται τό σύστημα κατασκευῆς τῶν τοίχων τῆς τετρα-

44. Αὐτό φαίνεται καί ἀπό τή συνέχιση τοῦ *marcariano* τοῦ διώροφου σπιτιοῦ στό ἐξωτερικό τῆς προσθήκης αὐτῆς τῆς βόρειας πλευράς τῆς ἐκκλησίας, καθῶς καί τήν παρουσία ἑνός παραθύρου, ὁμοίου μ' ἐκεῖνα τοῦ σπιτιοῦ πού σχεδιάζεται στήν ἴδια αὐτή ὄψη τῆς προσθήκης.

45. Ἐκτός καί ἂν ἀποτελεῖ ἕνα ἀνύπαρξτο κατασκεῦασμα, πού ἐπινόησε ὁ καλλιτέχνης γιά νά συγκαλύψει τά σχεδιαστικά του ἀμαρτήματα, πού πιθανῶς ὀφείλονται στό ὅτι ἄρχισε τό σχέδιό του μέ τό διώροφο σπίτι.

46. Ὅπως-δήποτε ἡ γενική του εἰκόνα θυμίζει τό ἐπίπεδο κωδωνοστάσιο τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Ἀθήνας, ὅπου οἱ πεσίσκοι τοῦ τρίλοβου ἀνοίγματος του εἶναι κτιστοί μέ τοῦβλα. Τό κωδωνοστάσιο τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ἔχει θεωρηθεῖ ὕστερότερη (μεταβυζαντινῆ) προσθήκη, μέ κύριο ἐπιχείρημα τήν ἐνταξη στό μεσαῖο του λοβό μαρμάρινου πλαισίου κατασκευασμένου ἀπό ἀνάγλυφα κομμάτια τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας, βλ. Χαρ. Μπάρλα, *Μορφή καί ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων*, Ἀθήνα 1959, σ. 52.

γωνικής βάσης του τυμπάνου του τρούλου. Πράγματι, ξεχωρίζουν μὲν οἱ ὀριζόντιες στρώσεις τῶν λίθων ἀλλὰ δὲ διαγράφονται οἱ πιθανόν παρεμβολόμενες καὶ ἐδῶ πλίνθοι, διαπίστωση πού δὲν ἀποκλείει ἐντελῶς ἓνα διαφορετικὸ τρόπο κατασκευῆς εἰδικά τῆς βάσης τοῦ τυμπάνου.

Ἀντίθετα, μὲ τοῦβλα περιβάλλονται οἱ λαξευτοὶ λίθοι στὸν τοῖχο τοῦ ὀκταγωνικοῦ τυμπάνου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο διακρίνονται καλὰ οἱ τρεῖς του πλευρῆς (ἡ βόρεια, ἡ βορειοδυτικὴ καὶ ἡ δυτικὴ), ἔτσι ὥστε νὰ προδίδεται καὶ ἡ θέση τοῦ καλλιτέχνη πάνω στὴν προέκταση περίπου τῆς διχοτόμου τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου (βλ. τὸ βέλος πού σημειώνεται στὸν ἀριθ. 1 τῆς Εἰκ. 3). Μιὰ μικρὴ, ὀριζόντια προεξοχὴ τῆς πλάγιας προβολῆς τοῦ νοτιοδυτικοῦ τόξου τοῦ τυμπάνου δείχνει τὴν παρουσία μικροῦ μεγέθους ὑδρορροῶν, πού εἶναι βέβαια ἄγνωστο ἂν ἦταν ζωόμορφες ἢ ὄχι. Προβάλλουν πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τοὺς καθαρὰ διακρινόμενους ἐνθετοὺς κιονίσκους τῶν ἀκμῶν τοῦ τυμπάνου, ἀνάμεσα στὰ (λοξότμητα;) τοξωτὰ γείσα, πού ἐπίσης διαγράφονται μὲ εὐκρίνεια. Κάτω ἀπὸ τὰ τελευταῖα, ξεχωρίζει μιὰ ὁμόκεντρο ταινία ἀπὸ τοῦβλα ἀλλὰ δὲ διακρίνεται ἡ διάταξη τῶν πλίνθων τοῦ τυμπάνου τῶν παραθύρων οὔτε καὶ ἡ ὑπαρξὴ σκυφίου ἢ κουφικοῦ συμπλέγματος ἢ «κομβίου», πάνω στὸν ἄξονα συμμετρίας τῶν τελευταίων, ἂν καὶ κάποιος ἀσαφῶς κυκλικὸ σχῆμα διακρίνεται, στὴ θέση αὐτῆ, στὸ τύμπανο τοῦ βορειοδυτικοῦ παραθύρου.

Σὲ κάθε πλευρὰ τοῦ τυμπάνου ἀνοίγεται ἓνα δίλοβο παράθυρο, μὲ ἀμφικιονίσκο στὸ μέσο, οἱ λοβοὶ τοῦ ὁποῖου φέρουν τὰ ἀρχικά τους διαφράγματα, τὰ ὁποῖα συνεπῶς σώζονταν ἄθικτα τὸ 1858. Ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα ἐπάνω καὶ ἓνα κάτω τμήμα, χωρισμένα ἀπὸ ὀριζόντια λεπτὴ δοκίδα, ξύλινη ἢ μαρμάρινη. Στὸ ἐπάνω τμήμα ὑπάρχει ἓνα μόνον τζαμωτὸ ἄνοιγμα, σχήματος ὑπερυψωμένου ἡμικυκλίου, ὁμόκεντρον πρὸς τὸ τόξο τοῦ ἀντίστοιχου λοβοῦ, ἐνῶ στὸ κάτω διαγράφεται μιὰ στήλη ἀπὸ τρία μόνον κυκλικά ἢ πολύλοβα ἀνοίγματα, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δείχνει καὶ πάλι τὸ περιορισμένο τῶν διαστάσεων τοῦ τρούλου.

Ἀπὸ τὸ σχέδιο, λοιπόν, τοῦ Sahib, παρὰ τὸ ἀδιευκρίνητο μερικῶν σημαντικῶν λεπτομερειῶν στοιχείων, ὅπως ἡ μορφή τῶν ὑδρορροῶν ἢ ἡ ὑπαρξὴ κάποιου στοιχείου πού νὰ τονίζει τὸ μέσο τοῦ τυμπάνου τῶν παραθύρων κ.ἄ., εἶναι φανερό ὅτι ὁ τρούλος τοῦ χαμένου αὐτοῦ μνημείου τῆς Λειβαδιᾶς εἶχε ὅλα τὰ βασικά γνωρίσματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ τρούλου⁴⁷ καὶ μάλιστα τοῦ τύπου μὲ τὰ δίλοβα παράθυρα τριῶν ἄλλων ἑλλαδικῶν μνημείων, στὰ ὁποῖα προστίθεται τώρα κι αὐτὸ, δηλαδή τῶν Ἑσίων Ἀποστό-

47. Γιὰ τὴ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ὀνομαζόμενου ἀθηναϊκοῦ τρούλου, βλ. Λασκ. Φιλίππιδου, Ἡ χρονολόγησις τῆς Μεταμορφώσεως Σωτήρος Ἀθηνῶν, ΕΕΠΣΠΘ 5, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 84, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

λων Σολάκη (Ἐργοῦς) καί Ἁγίων Θεοδώρων στήν Ἀθήνα, καθώς καί τοῦ Ταξιάρχη Χαρούδας Μάνης, πού καί τά τρία χρονολογούνται στόν 11ο αἰ.⁴⁸. Ἄνηκε συνεπῶς καί ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιᾶς σέ μιά ομάδα μνημείων, τήν ὁποία φαίνεται νά ἐγκαινιάζει, στόν ἐλλαδικό χώρο, ὁ τροῦλος τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, στό 6' μισό τοῦ 10ου αἰ., ἔργο ἀσφαλῶς ἀξεπέραστο χάρις στήν ποιότητα καί τό θεματολόγιο τοῦ μοναδικοῦ του γλυπτοῦ διακόσμου⁴⁹.

Τό μοίρασμα τῶν μαρμαρίνων διαφραγμάτων τῶν δίλοβων παραθύρων τοῦ τυμπάνου τοῦ τροῦλου τοῦ μνημείου μας, πού πιθανότατα εἶναι ἐκεῖνα ἀκριβῶς πού καταγράφονται στό πρωτόκολλο παράδοσης τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τῆς Λειβαδιᾶς στά 1938, θυμίζει ἀνάλογο τρόπο διάταξης τῶν γύψινων διαφραγμάτων, ἰδίως τῶν τρίλοβων παραθύρων τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά, ὅπου μιά ταινία, στό ὕψος τῶν ἐπιθημάτων τῶν ἀμφικιονίσκων, ξεχωρίζει καί ἀνεξαρτητοποιεῖ τήν ἐπάνω καμπυλωτή, γύψινη πλάκα⁵⁰. Ὅμως, ἡ ἀντιστοιχία αὐτή πρὸς τό καθολικό, μνημεῖο γιά τό ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ περισσότερες ἀπό μιά χρονολογήσεις ἀλλ' ὁπωσδήποτε

48. Γιά τά τρία αὐτά μνημεῖα καί τή χρονολόγησή τους βλ., ἀντίστοιχα, Alison Frantz, *The Church of the Holy Apostles, The Athenian Agora XX*, Princeton N.J. 1971, σ. 26 (α' τέταρτο 11ου αἰ.), H. Megaw, *The date of H. Theodoroi at Athens, BSA 33 (1932-1933)*, σ. 163-169, πού παρά τήν ἐπιγραφή τοῦ 1049, χρονολογεῖ τό μνημεῖο στό 1070, ἄποψη πού ἀμφισβητεῖται (βλ. Λασκ. Μπούρα, Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά, Ἀθήνα 1980, σ. 40, σημ. 1) καί Νικ. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαρούδας καί ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του, *Λακωνικά Σπουδαί Α'* (1972), σ. 275-291 καί ἰδίως σ. 287 καί 291 (6' μισό 11ου αἰ.).

49. Ὁ H. Megaw, *Byzantine Architecture in Mani, BSA 33 (1932-1933)*, σ. 155, εἶχε πιστέψει ὅτι τό ἀρχαιότερο παράδειγμα ἀθηναϊκοῦ τροῦλου ἔδινε ὁ τροῦλος τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Ἀγοῦς. Ἡ Λ. Φιλιππίδου ὁμως διατύπωσε ἀργότερα τή σκέψη (δ.π., σ. 84-85) ὅτι «τό σύνολο τῶν ἀθηναϊκῶν τροῦλλων εἶχε σάν πρότυπο τόν ἀλλοιωμένο σήμερα τροῦλλο τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, τοῦ ὁποῖου τά γλυπτά, καί ἰδιαίτερα οἱ υδρορροές ἀποτελοῦν μοναδικό φαινόμενο τέχνης γιά τά ἐλλαδικά μνημεῖα». Βλ. ἐπίσης Μπούρα, δ.π., σ. 24 καί 120. Ἄν τώρα ἡ Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκά δημιούργησε τόν τύπο αὐτό τροῦλου σέ μιά ἐπαρχία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας πού ἄρχισε ἀπό κάποιο χαμένο μνημεῖο τῆς πρωτεύουσας, παραμένει ἄγνωστο.

50. Βλ. André Grabar, *Sculptures byzantines du moyen âge, II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976, πίν. XXI, b καί σ. 55. Τμήματα τῶν ἀρχικῶν αὐτῶν διαφραγμάτων εἶχαν διασωθεῖ (δ.π., πίν. XXI, c) καί χρησιμοποιήθηκαν κατά τίς ἀναστηλώσεις Ὁρλάνδου καί Στίκα γιά τήν ἀνακατασκευὴ παρόμοιων στή θέση τῶν κατεστραμμένων. Ἄπ' ὅσο γνωρίζω, τά λιγιστά αὐτά τμήματα πολύλοβων διαφραγμάτων (γύψινων) τοῦ καθολικοῦ, μαζί μέ τά μαρμάρινα διαφράγματα τῆς Ἁγίας Βαρβάρας Ἐρήμου στή Μάνη καί τῆς ἐκκλησίας τῆς Σαμαρίνας στή Μεσσηνία, ἀποτελοῦσαν τή μοναδική μαρτυρία γιά τή μορφή πού εἶχαν τά διαφράγματα σέ μεσοβυζαντινά μνημεῖα τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιᾶς προσθέτει, τώρα, μιά καινούργια μαρτυρία καί μάλιστα δείχνει ὅτι τό μοίραμά τους σέ δύο τμήματα, ἀκόμα καί ὅταν τά πασάθισα ἦταν μικρά, δέν ἦταν διόλου σπάνιο

κτισμένο μέσα στο α' μισό του 11ου αϊ.⁵¹, δέν μπορεί νά μᾶς χρησιμεύσει γιά μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς Παναγίας τῆς Λειβαδιάς, ἐπειδὴ παρόμοια διαφράγματα εἶναι πολύ πιθανό νά ὑπῆρχαν καί στά παράθυρα τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἑνός μνημείου δηλαδή, κατά κοινή ὁμολογία, τοῦ β' μισοῦ τοῦ προηγούμενου αἰώνα⁵². Μολαταῦτα, ἡ ἀπεικόνιση τῶν διαφραγμάτων τοῦ λεβαδειακοῦ μνημείου ἀπό τόν Sahib μπορεῖ νά μᾶς δείξει πῶς ἦταν διαταγμένα τά διαφράγματα τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μνημείου, πού δέν ἔχουν διασωθεῖ⁵³.

Ἄλλά, στόν 11ο αἶ. ὀδηγεῖ καί τό σχέδιο τοῦ διακοσμητικοῦ ἀναγλύφου τοῦ θωρακίου, πού διέσωσε τό σχέδιο τοῦ Λαμπάκη.

Ἔτσι, δώδεκα συνολικά κόμπους, πού δένονται ἀνά τρεῖς στίς τέσσερις πλευρές ἑνός ὀρθογωνικοῦ πλαισίου, καί ἓνα ρόμβο ἐγγεγραμμένο μέσα στό ἴδιο ὀρθογώνιο παρουσιάζει τό θωράκιο ἀριθ. 164 τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (Εἰκ. 7), μέ βασικό θέμα τό συνδυασμό τοῦ ἐγγεγραμμένου ρόμβου καί

51. Τό 997 μ.Χ., ἔτος θανάτου, καθώς πιστεύεται, τοῦ Ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε, τοῦ ὁποίου τό μπουστο περιλαμβάνεται στά ψηφιδωτά τοῦ καθολικοῦ, καί ἡ ἄποψη τοῦ Εὐστ. Στίκα (Τό οἰκοδομικόν χρονικόν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Ἀθήναι 1970, σ. 34-36 καί Ὁ κτήτωρ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά, Ἀθήναι 1974, σ. 23 κ.έ.) ὅτι τό μνημεῖο ἀνάγεται στά χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου, ἀποτελοῦν, μέχρι τώρα, τά δύο ἀκραία ὄρια, μεταξύ τῶν ὁποίων ἔχουν χρονολογήσει τό μνημεῖο ἄλλοι. Σέ ὁποιαδήποτε περίπτωση, τό καθολικό κτίστηκε μέσα στό α' μισό τοῦ 11ου αἶ., βλ. ἀναλυτικότερα Μπούρα, ὁ.π., σ. 1-2 καί Μαν. Chatzidakis, A propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, CA XIX (1969), σ. 127 κ.έ. καί ὁ ἴδιος, Précisions sur le fondateur de Saint-Luc, CA XXII (1972), σ. 89-114, ὅπου ἡ ὑποστήριξη τῆς ἀναγωγῆς τοῦ μνημείου στό 1011, πού ἀποτελεῖ καί τήν πρωιμότερη, ἀνάμεσα στίς ἄλλες πού προτάθηκαν, χρονολόγηση τοῦ καθολικοῦ.

52. Γιά τή χρονολόγηση τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, βλ. Μπούρα, ὁ.π., σ. 121.

53. Ὅπως ἔχει μέχρι τώρα δειχθεῖ, ἡ Παναγία τῆς Λειβαδιάς ἔχει κάποια σχέση μέ τόν Ὁσιο Λουκά, πέραν ἐκείνης τῆς γειννίασης. Ὑπάρχουν ὁμως καί ἄλλες πού θά ἀναφερθοῦν πῶς κάτω. Ἀποτελεῖ, συνεπῶς, λογική ὑπόθεση νά δεῖ κανεῖς μιὰ σχέση ἀνάμεσα καί στά διαφράγματα τῶν παραθύρων τῶν δύο ἀντίστοιχων τρούλων. Στήν περίπτωση τοῦ τρούλου τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, τά ἀνάγλυφα καί, πολύ πιθανόν, γύψινα διαφράγματά του ἀσφαλῶς θά ἦταν πιό περιτεχνα ἀπό ἐκεῖνα τοῦ λεβαδειακοῦ μνημείου, πιθανότατα ὁμως χωρισμένα σέ δύο τουλάχιστον πλάκες, μέ τήν παρεμβολή ὀριζόντιου στοιχείου σέ κατάλληλη στάθμη. Αὐτό μπορεῖ νά ἦταν μιὰ λεπτή, πᾶχ. 0,05-0,06 μ., ἀλλά πλατιά ξύλινη δοκίδα, στήν ὁποία πατοῦσε τό ἐπάνω γύψινο διάφραγμα καί στερεωνόταν τό κάτω καί πολύ μεγαλύτερο ὁμόλογό του. Τά ἴδια τά διαφράγματα πρέπει νά ἦταν γύψινα, ὅπως καί ἐκεῖνα τῶν παραθύρων τοῦ καθολικοῦ, διαφορετικά, χωρίς αὐτό τό ὀριζόντιο μοῖρασμα, τά γύψινα αὐτά διαφράγματα θά ἦταν ὑπερβολικά ψηλά (μόνο οἱ κιονίσκοι ἔχουν ὕψους 1,58 μ.) καί πολύ λιγότερο ἀνθεκτικά στήν πίεση τοῦ ἀνέμου. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι μοναδικό ἀντίστοιχο τῶν διαφραγμάτων τῆς Παναγίας τῆς Λειβαδιάς πού ὑφίσταται σήμερα ἀποτελοῦν τά μαρμάρινα διαφράγματα τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς μεσαίας ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ τῆς ἐκκλησίας τῆς Σαμαρίνας. Βλ. Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινά ἐκκλησιαί τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 21, εἰκ. 6 (ἔξωτ. ὄψη) καί πίν. 27, εἰκ. 6 (ἔσωτ. ὄψη). Ὅλα τά τζαμωτά ἀνοίγματα εἶναι ἐδῶ κυκλικά, ἐνώ στήν ἐπάνω πλάκα τῶν διαφραγμάτων τοῦ λεβαδειακοῦ μνημείου τά ἀνοίγματα ἦταν ὑψωμένα ἡμικύκλια.

τῶν «πέντε ἄρτων»⁵⁴, καί τά ἴδια ἀκριβῶς ἰσχύουν καί γιά ἓνα θωράκιο τῆς Περιδύλεπτος Πολιτικῶν Εὐβοίας⁵⁵. Τό πρῶτο ἔχει χρονολογηθεῖ στόν 11ο αἰ.⁵⁶, ἐνῶ στόν 11ο ἢ 12ο αἰ. ἔχει χρονολογηθεῖ ἡ Περιδύλεπτος τῶν Πολιτικῶν⁵⁷. Τά δύο τελευταῖα θωράκια ἔχουν, ἄλλωστε, ἓνα κοινότυπο στόν 11ο αἰ. θεματολόγιο, ὅπως δείχνουν ἡ Νέα Μονή Χίου (ἀλλά καί ἡ Παναγία ἢ Κρίνα), τό Δαφνί, τό καθολικό τοῦ Ὁσίου Λουκά καί οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Ἀγορᾶς, γιά νά περιοριστεῖ κανεῖς στόν ἐπαρχιακό χῶρο⁵⁸.

Ἦδη, ὁ τύπος καί ἡ μορφή τοῦ τρούλου καί τῶν διαφραγμάτων τῶν παραθύρων, καθῶς καί ἡ γειννίαση τοῦ μνημείου πρὸς τόν Ὁσιο Λουκά, θά μπορούσαν νά δείξουν τήν ἐπιρροή τοῦ μεγάλου μοναστηριοῦ στό λεβα-

δειακό μνημεῖο. Τή σκέψη αὐτή ἐνισχύουν οἱ εἰδήσεις ὅτι, μέσα στήν πόλη, ὑπῆρχε ἓνα μετόχι τῆς μονῆς. Ἡ ἀρχαιότερη μνεῖα του ἀνάγεται στό ἔτος 1686, ὅταν μιά ἀπόφαση (χοντζέτι) τοῦ ἱεροδικείου τῆς Λειβαδιάς ἐπιτρέπει, τόν καιρό αὐτό τῶν ἀναστατώσεων καί τῆς ἀνασφάλειας τῆς ὑπαίθρου πού συνοδεύει τά πολεμικά γεγονότα τῆς κατάκτησης Μογosiνι, τήν ἐγκατάσταση μεγάλου μέρους τῶν πατέρων τῆς μονῆς μέσα στό λεβαδειακό μετόχι

Εἰκ. 7. Ἀθήνα. Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Ἦδη μέ τό διακοσμητικό ἀνάγλυφο τοῦ θωρακίου ἀριθ. 164.

54. Βλ. *Splendeur de Byzance*, *Europalia 82*, Catalogue, 1982, σ. 81, Sc. 7, *Plaque de clôture aux cinq rains* (Lask. Bouras). Τό θωράκιο ἀνήκε στή συλλογή τοῦ Θεσίου καί πιθανῶς προέρχεται ἀπό τήν Ἀττική. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπό πεντελικό μάρμαρο.

55. Τό θεματολόγιο καί τό σχέδιο τοῦ ἀναγλύφου ἔχουν ἐλάχιστες διαφορές ἀπό τό προηγούμενο. Βλ. Ἄ. Ὁρλάνδος, Ἦ Περιδύλεπτος τῶν Πολιτικῶν Εὐβοίας, *ABME Γ'* (1937), σ. 179, εἰκ. 4.

56. *Splendeur de Byzance*, ὁ.π.

57. Ὁρλάνδος, ὁ.π., σ. 181. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ μονή Ὁσίου Λουκά διατηροῦσε στά Πολιτικά ἓνα μετόχι καί ὅτι στήν Περιδύλεπτο ἔχουν διασωθεῖ ἀρχιτεκτονικά γλυπτά πού πιθανολογεῖται ὅτι προέρχονται ἀπό τό κοντινὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Λουκά τῶν Πολιτικῶν. Βλ. Μπούρα, ὁ.π., σ. 113 καί σημ. 4.

58. Μπούρα, ὁ.π., σ. 99, καί Χαρ. Μπούρας, Τό τέμπλο τῆς Παναγίας Κρίνας καί ἡ χρονολόγησή της, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', τ. Γ' (1980-1981), σ. 174.

τους. Ὅμως, τὸ τελευταῖο φέρεται νὰ εἶναι κιόλας «παλαιόν»⁵⁹. Ἐπὶ ἔγγραφο τοῦ ἴδιου ἱεροδικείου τοῦ ἔτους 1807, μαθαίνουμε ὅτι τὸ μετόχι βρισκόταν στὴ συνοικία «Γαζῆ Ὁμέρ Βέη» καὶ μάλιστα ὅτι ὑπῆρχαν τριγύρω ἐπαγγελματικά καταστήματα⁶⁰, πληροφορία πού δείχνει ὅτι ἦταν πάνω σέ κεντρικὸ καὶ ἐμπορικὸ δρόμο τῆς πόλης. Αὐτὸς ὅμως δέν ἦταν ἄλλος ἀπὸ ἐκεῖνον πού περνοῦσε μπροστά ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ τζαμί τοῦ Γαζῆ Ὁμέρ, πού ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς Spon καὶ Wheeler, ἀλλὰ καὶ τὸν Leake⁶¹, καὶ τὸ ὁποῖο δέν εἶναι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ πού σώζεται καὶ σήμερα πάνω στὴν ὁδὸ Στρατηγοῦ Ἰωάννου, βορειότερα ἀπὸ τὸ Σταροπάζαρο (Εἰκ. 3, ἀριθ. 2). Πρόκειται γιὰ κτίριο τοῦ ὁποίου τὸ τύμπανο τοῦ τρούλου εἶναι κτισμένο κατὰ τὸ πλινθοπερικλείστο, περίπου, σύστημα, ἔχει ἓνα γείσο πού δημιουργοῦν ἐπάλληλες σειρές τούβλων καὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν (Εἰκ. 8), κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα, καὶ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 15ου ἢ, τὸ πολὺ, στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.⁶² Τὸ μετόχι, λοιπόν, τοῦ Ὁσίου Λουκά, πού πρέπει νὰ περιλάμβανε καὶ κάποια ἐκκλησία γιὰ νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς μόνιμα ἐγκατεστημένους στὴ Λειβαδιά μοναχοῦς τοῦ 1686, βρισκόταν, πιθανότατα, εἴτε πάνω στὴ Στρατηγοῦ Ἰωάννου ἢ στὴ νοτιότερη προέκταση τῆς τελευταίας, τὴν περιοχὴ δηλαδὴ τῶν παρυφῶν τοῦ Τροφωνίου καὶ τῶν πηγῶν τῆς Ἐρκυνας, κοντὰ στὴν Παναγία. Ὅτι ἡ τελευταία δέν ἀποτελοῦσε, στὰ 1857, ἐνοριακὸ ναὸ τῆς Λειβαδιάς φαίνεται

59. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀριθ. 185 τουρκικὸ ἔγγραφο τοῦ 1686, πού δημοσιεύει, σέ ἑλληνικὴ μετάφραση, ὁ Γ. Κρέμος, Φωκικά, Ἱστορία τῆς τῆ Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦπίκλιν Στεριώτου, 3, ἐν Ἀθήναις 1880, σ. 152-153.

60. Κρέμος, ὁ.π., ἀριθ. τουρκικοῦ ἐγγράφου 235, σ. 188. Στὸ ἱεροδικεῖο ἐμφανίζεται ὡς πληρεξούσιος τοῦ Πέτρου Τζουβάνη ὁ κυρ-Γιαννάκης Στάμου Λογοθέτης, ὁ γνωστός προεστός τῆς προεπαναστατικῆς Λειβαδιάς, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σέ «... ἐν ἐργαστήριον κείμενον ἐντὸς τῆς εἰρημένης πόλεως Λεβαδείας κατὰ τὴν διαληφθεῖσαν συνοικίαν τοῦ Γαζῆ Ὁμέρ Βέη, ἔχον ὄρια ἀφ' ἑνὸς μέρους τὸ ἰδιόκτητον μετόχιον τῆς εἰρημένης Μονῆς, ἀφ' ἑτέρου τὸ ἐργαστήριον τοῦ κουρέως Οὐστά Γιουσούφ, ἀφ' ἑτέρου τὸ ἐργαστήριον τοῦ Θεοφάνη Παλπαάνθη, καὶ ἀπὸ τοῦ τετάρτου δρόμον δημόσιον...».

61. Κατὰ τὸν Spon, ὁ.π., σ. 82, τὸ τζαμί τοῦ Ὁμέρ βρισκόταν χαμηλὰ καὶ ὄχι σέ κάποιο ὕψωμα. Στὸ παζάρι ὅμως τῆς Λειβαδιάς βρῖσκει τὸ ἴδιο αὐτὸ τζαμί καὶ ὁ Leake, ὁ.π., σ. 129.

62. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγεῖται κανεὶς ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν ἐπωνυμία τοῦ μνημείου («Γαζῆ Ὁμέρ»), πού δείχνει ἕναν ἰδρυτὴ πού ἀνήκε στους Γαζῆδες τῆς κατὰκτησης, ὅσο ἀπὸ τὴ μορφὴ τῆς τοιχοποιίας. Πρὸβλ. τὸν τάφο τοῦ Ἀχμέτ Ἐβρενός Ἐβρενσόγλου (τέλη 15ου αἰ.) στὰ Γιαννιτῶα (M. Kiel, *Yenice Vardar, Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica III* (1973), σ. 320-322 καὶ εἰκ. ἀπέναντι σ. 322), τὸ ἱμαρέτ τοῦ Γαζῆ Ἐβρενός στὴν Κομοτηνὴ (*Balkan Studies* 12 (1971), σ. 426 καὶ πίν. V, 2), πού χρονολογεῖται στὰ 1362-1375, τὸ τζαμί τοῦ Φαῖκ Πασᾶ στὴν Ἄρτα (Ἄ. Ὁρλάνδος, *Τα τουρκικὰ κτήρια τῆς Ἄρτης, ABME B'* (1936), σ. 200-202), μὲ γείσα ἀπὸ ὀδοντωτῆς ταινίες, πού χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ. κ.ἄ. Γιὰ τὸ τζαμί τοῦ Γαζῆ Ὁμέρ Μπέη τῆς Λειβαδιάς γίνεται ἐκτενέστερος λόγος σέ ἄλλη ἐργασία (βλ. ὑποσημ. 3).

Εἰκ. 8. Λειβαδιά. Ἀποψη τοῦ τυμπάνου καὶ τοῦ τρούλου τοῦ κεντρικοῦ χώρου τοῦ τζαμιῦ τοῦ Γαζή Ὁμέρ Μπέη.

καθαρά ἀπὸ τὸ σχετικό ἔγγραφο πού προαναφέρθηκε⁶³ καὶ αὐτὸ δείχνει ὅτι λειτουργοῦσε μόνο περιπτωσιακά γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὁ μοναδικός ναός τοῦ κέντρου τῆς πόλης κατὰ τὸ διάστημα τῆς κατασκευῆς τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ. Οἱ ἐνδείξεις εἶναι, νομίζω, ἀρκετές γιὰ νὰ ἐδραιώσουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Παναγία ἦταν ἀνέκαθεν ἓνα μετόχι τοῦ μεγάλου γειτονικοῦ μοναστηριοῦ καὶ ἐξαρτιόταν, ὅπως ὅλα τὰ μετόχια, ἀπὸ τὴν κεντρική μονή. Ἡ τελευταία διατηροῦσε κάποια κτηματική περιουσία κοντὰ σ' αὐτό, στὴν προκειμένη περίπτωση στὴ Λειβαδιά ἢ τὴν ἀμέσως γειτονική περιοχή της, σκέψη πού ἐνισχύει ἄλλο ἔγγραφο τοῦ ἱεροδικείου τῆς πόλης, τοῦ ἔτους 1612, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προκύπτει ὅτι τὸ μοναστήρι εἶχε κάποιο χρέος στό ἴδρυμα (δακούφι) τοῦ «Σεῖχ Ὁμέρ»⁶⁴. Ἡ ἴδρυση τοῦ μετοchioῦ αὐτοῦ στὸν 11ο αἰ. θὰ πρέπει νὰ εἶχε ὑπαγορευθεῖ ἀπὸ τὴ σημασία τῆς Λειβαδιάς, πού θὰ εἶχε ἀναδειχθεῖ στό σημαντικότερο πλησιέστερο πρὸς τὴ μονή πόλισμα.

63. Βλ. ὑποσημ. 32.

64. Κρέμος, ὁ.π., ἀριθ. τουρκικοῦ ἐγγράφου 120, σ. 111. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μονή πιθανῶς ἐπεξέτεινε τὰ ὄρια τοῦ μετοchioῦ της μέσα στὴν πόλη, ἀγοράζοντας ἀκίνητα ἰδιωτῶν, ὅπως π.χ. στὰ 1655. Βλ. Κρέμος, ὁ.π., ἀριθ. τουρκικοῦ ἐγγράφου 169, σ. 142. Ἡ ἀγορά δείχνει τὴν ἔκταση τῆς περιουσίας τῆς μονῆς μέσα στὴν πόλη, στό 17ο αἰ., δὲν εἶναι ὅμως δέβαιο ἂν ἔχει σχέση μέ τὸ μετόχι.

Στό ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και ή γνώμη του G. Schlumberger ότι ό Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος, κατά τήν κάθοδό του στό Έλλαδικόν, τό 1018-1019, στάθμευσε πιθανώς και στή Λειβαδιά⁶⁵.

Ἀθήνα

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

SUMMARY

THE CHURCH OF THE VIRGIN AT LEBADEIA

In 1904 and while at Lebadeia, George Lampakes, the Greek Byzantinist who created the Christianike Archaeologhike Etaireia one hundred years ago, discovered a rectangular slab bearing a relief decoration. He found it among the ruins of a church dedicated to the *Virgin*, on a site never since identified. To Lampakes' own words, this was "near Trofonios", apparently Lebadeia's renowned sanctuary obscurely described by Pausanias.

It is believed that the sanctuary was situated on a narrow piece of land stretching between the foot of a hill fortified with the walls of Lebadeia's Catalan castle and the sources and left bank of Herkyna, a stream crossing Lebadeia from SW. to NE.

In 1906 Lampakes published a drawing showing the slab front and dated it to the 10th or 11th century (Fig. 1).

Paradoxically enough, this limited information remained all we knew either of the church and the slab, both of which vanished in the meantime, or of Lebadeia in the 10th and 11th centuries and of its topography. It was believed that the town gained some importance only in the 14th century under a Catalan regime, to become later a prosperous centre of Boeotia and Central Greece

65. Όπως πιθανολογεί ό G. Schlumberger, *L'epopée byzantine, Basile II*, Paris 1900, σ. 399.

during the last period of the Ottoman rule until it was burnt down in 1821.

Amand von Schweiger-Lerchenfeld's "Griechenland in Wort und Bild" (Leipzig 1882), an illustrated book containing the author's impressions from his tour of Greece, includes an engraving by C. Laplante after a sketch or drawing by an artist whose name reads Sahib (Fig. 2). The engraving bears the title "A funeral at Lebadeia". Schweiger-Lerchenfeld makes no mention of any funeral he personally attended while at Lebadeia. Furthermore, he makes no reference to the date of his visit to the town or even to the rest of Greece.

From certain details on Sahib's drawing (mitre set on the dead man's head, honorary detachment accompanying the funeral procession) and two documents from the Public Archives in Athens referring to the erection of Lebadeia's present cathedral (no. 5 on the map, Fig. 3), begun in 1855 on the site of a demolished mosque, it is deduced that the scene depicts the funeral of Abramios, bishop of Thebes and Lebadeia between 1852 and 1858. Abramios died before the completion of his cathedral, while another church, however small, functioned temporarily as the central church of the town. This was obviously used on the very day of Abramios' funeral.

To locate the church, one is guided by an L-shaped house appearing on Sahib's drawing just in the rear of it. Indeed, a similar block is found in the vicinity of Trofonios or Lebadeia's cathedral as deduced from the town's present plan which has preserved to a large extent its pre-1821 form.

The site, an artificially created terrace lining Herkyna's right bank, is occupied by a small church called Palaea Panaghia, Old St. Mary's (no. 1 on the map, Fig. 3), a name originally attributed to a far earlier structure.

This conclusion can be equally reached by noticing several pieces of bricks apparently collected from the ruins of the earlier church and reused in the construction of the lower parts of the present church external walls, or at the two-light window of its southern side (Fig. 5).

On the other hand, a marble column shaft (Fig. 6) originally belonging to the same structure was eventually planted in the surrounding ground of the present church.

All this means that this earlier church of the Virgin, though a sound structure in 1858, was turned into ruins before October 1904 when Lampakes visited Lebadeia. What might have happened in the meantime still remains uncertain, whereas the site was cleared soon after 1904 to build the present Palaea Panaghia.

Thus identified and precisely located, Lebadeia's lost monument can still contribute to our knowledge not only of Lebadeia's topography in the 11th century but also of Helladic architecture during the same period.

In Sahib's drawing, the N. and W. sides of the church are shown. The latter side is slightly elevated across its centre bay which is topped by a flat campanile, obviously an addition to the original building.

Much later, the church was extended to the N. by the addition of a modern, humble structure attached to its northern external wall. Thus, a strange, flat and originally independent little structure bearing a two-light opening was incorporated to the building. In 1858 this was attached to the NW. corner of the church and could hardly be identified with an original campanile.

Although in 1858 the church missed its SW. corner as concluded from Sahib's drawing, a fact which nevertheless might be due to an omission of the artist, the church of the Virgin was a small, cross-in-square domed building, most likely of the simple distyle type. This entails a templon screen set between two piers which leave space for two closure slabs between piers and colonettes framing the templon door.

Lampakes' relevant measurements from the slab he found in 1904 fit perfectly this arrangement, a fact which constitutes an additional proof of the vanished monument's small size.

On the other hand, unplastered parts of the external walls indicate a typical "cloisonné" masonry, as is the case of the walls of the octagonal drum. The latter was pierced by two-light windows which preserved their original marble screens, bearing a semi-circular and three circular or multilobed glassed openings on each of their upper and lower part respectively.

The Athenian type of the dome with its two-light windows is fourth in a series of similar domes known from surviving 11th century churches: the Holy Apostles and H. Theodoroi, both in Athens, and Taxiarches Charouda in Mani. The same chronology can be established from certain features of the curved ornament appearing on the templon slab published by Lampakes (Fig. 1), by comparing it with the relief decoration of another slab of the Byzantine Museum, Athens (Fig. 7) or with a similar one kept in the church of Peribleptos at Politika, Euboea.

In conclusion, Lebadia's church goes back to the 11th century to indicate a Helladic spread of a dome after the unprecedented and highly sophisticated example of the church of the Virgin in the neighbouring monastery of Saint Luke.

Lastly, there is some historical evidence to indicate that Lebadia's vanished monument was right from the beginning a metochion of Saint Luke. Spon and Wheler were the first to mention the church after visiting it in 1676.

Ten years later, an already "old metochion" of Saint Luke is clearly referred in a document published by Kremos. This was surrounded by shops and was located in the quarter of "Gazi Omer Bey", a name deriving from a late 15th or early 16th century Turkish mosque (Fig. 8) that can still be seen on pre-1821 Lebadia's main road lining Herkyna's left bank (no. 2 on the map, Fig. 3).

It is thus concluded that both the metochion and the church of the Virgin depended on Saint Luke and were erected on exactly the same site in the 11th

century. Certainly, this reflects Lebadeia's reappearance or ascending importance in the 11th century Helladic theme, a conclusion enhanced by G. Schlumberger's opinion that Basileios II made a "halte probablement à Livadie" on his way to Thebes and Athens through recovering Hellas in 1018-1019.

JORDAN DIMACOPOULOS